

Maliyyə böhranları: “yaradıcı məhv etmə”

və yeni yüksəliş dalğası

(Müəllif: Bəhrüz Əhmədov, ABA-nın eksperti)

İqtisad tarixçilərinə məlum olan ilk maliyyə böhranı faktı 1340-cı ildə İngiltərədə baş verən suveren borc böhranı hesab edilir. XIV-XVIII əsrlər arasında həmin dövr üçün dünyanın ən inkişaf etmiş regionu olan Avropada – İngiltərə, Fransa, Avstriya, Almaniya, Portuqaliya və İspaniyada – 20 belə xarici borc böhranı qeydə alınmışdı. Fransa həmin dövrün böhran “rekord” çusu idi – təkcə XVII-XVIII əsrlərdə bu ölkədə 8 xarici borc böhranı baş vermişdi. İkinci yerdə 6 böhranla İspaniya, üçüncü yerdə isə 3 böhran epizodu ilə İngiltərə gəlirdi. XIX əsrdən günümüzdə qədər Avropa, Asiya, Latın Amerikasısı və Afrika ölkələrində 200-dən artıq belə suveren borc böhranı faktı qeydə alınmışdır. Buna maliyyə böhranının digər formalarını - bank və valyuta böhranlarını da əlavə etdikdə, xüsusilə son bir neçə yüzillikdə sözügedən böhranların sistemin ayrılmaz hissəsi olduğu aşkar şəkildə görünür.

Maliyyə böhranları haqqında

İqtisadçılar maliyyə böhranlarının üç əsas növünü fərqləndirirlər: valyuta böhranı (buna pul böhranı da deyirlər), borc böhranı və sisteməlik bank böhranı. Bəzən bu siyahıya dördüncü də əlavə olunur – “qəfil dayanma” (*sudden stop*) effekti.

Valyuta böhranı – iqtisadiyyatda xarici valyutaya tələbin kəskin artması nəticəsində yaranan stress vəziyyəti kimi izah edilir. Əlbəttə, hər tələb artımı böhran anlamına gəlmir. Xarici valyutaya “axın” baş verdiyi halda, o zaman

valyuta böhranı diaqnozu qoyulur ki, aşağıdakı əlamətlərdən biri və ya bir neçəsi eyni anda müşahidə edilsin:

- yerli valyutanın kəskin ucuzlaşdırılması (devalvasiyası) və ya ucuzlaşması;
- məzənnə stabilliyini təmin etmək üçün səlahiyyətli qurum tərəfindən böyük həcmdə beynəlxalq rezervlərin xərclənməsi;
- faiz dərəcələrinin kəskin artımı (diaqnoz üçün tək kifayət deyil, əvvəlki iki əlamətdən ən azı biri ilə birləşdirsə);
- ölkədən kapital çıxarılmasına məhdudiyyətlərin qoyulması və ya sərtləşdirilməsi (diaqnoz üçün tək kifayət deyil, ilk iki əlamətdən ən azı biri ilə birləşdirsə).

Borc böhranı - ölkənin öz xarici və ya daxili borclarını ödəmək iqtidarında olmadığı (və ya ödəmək istəmədiyi) vəziyyəti ifadə edir. Uyğun olaraq, birinci hal xarici borc böhranı, ikincisi isə daxili borc böhranı adlanır. Xarici borc böhranı həm dövlət borcu, həm də özəl sektor borclarının ödənməməsi ilə bağlı ola bilər. Daxili borc böhranı isə, əsasən dövlətin öz daxili fiskal öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya açıq-aşkar ödənməməsi, borcunu azaltmaq üçün inflyasiya və ya yerli valyutanın ucuzlaşdırılması, həmçinin maliyyə repressiyasının digər formalarından istifadə etməsi kimi izah olunur.

Sistematik bank böhranı – “bank təşvişi” (banklardan depozitləri çəkmək məqsədilə ani müştəri axınları), sistem əhəmiyyətli itkilər və bank likvidasiyaları, eyni zamanda “xilas paketləri” kimi proseslərlə müşayiət olunan stress vəziyyətidir. Bir çox hallarda, maliyyə böhranının bu növü aşağıdakı tədbirlərlə müşayiət olunur:

- geniş likvidlik dəstəyi (qeyri-rezidentlərin depozitləri və onlar qarşısındakı öhdəliklərin 5%-i və daha artıq həcmdə);
- bankların restrukturizasiya xərcləri (ən azı ÜDM-in 3%-i həcmində);
- əhəmiyyətli ölçüdə bank milliləşdirmələri;

- əhəmiyyətli ölçüdə zəmanətlərin tətbiqi;
- əhəmiyyətli ölçüdə aktivlərin satın alınması (ən azı ÜDM-in 5%-i həcmində);
- depozitlərin dondurulması və bank tətilləri (bankların fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması).

“Qəfil dayanma” effektinə gəlincə, burada söhbət ölkəyə xaricdən kapital axınının qəfil dayanması və bunun iqtisadiyyata – həm maliyyə bazarlarına, həm də birbaşa real sektora – neqativ təsirlərindən gedir. “Qəfil dayanma”nın ilk neqativ təsiri valyuta bazarında hiss olunur ki, bu təsirlər valyuta böhranı əlamətləri ilə üst-üstə düşür. Bu səbəbdən bir çox iqtisadçılar ölkəyə xarici kapital girişlərinin dayanmasının yaratdığı effekti ayrıca böhran növü kimi yox, valyuta böhranının bir forması kimi qeyd edirlər. Ancaq “qəfil dayanma”, digər səbəblərdən ortaya çıxan valyuta böhranlarından fərqli olaraq real sektora daha tez təsir edə bilər.

Həmçinin, nəzəri olaraq, “qəfil dayanma”nın maliyyə və real sektorlarına təsiri ölkəyə gələn xarici investisiyaların hansı hissəsinin maliyyə vəsaiti, hansı hissəsinin avandlıq şəklində olmasından birbaşa asılıdır. Əgər vəsaitlər ölkəyə, əsasən avandlıq şəklində gətirilsə, “dayanma” ilk növbədə real sektorda buraxılışın həcmnin azalması ilə müşayiət olunacaq, yox əgər pul şəklində gətirilsə, təbii ki, bunun təsiri ilk növbədə valyuta bazarında hiss olunacaq. Təcrübədə “qəfil dayanma”, əsasən valyuta böhranı kimi təzahür etdiyindən (məsələn, 1994-cü ildəki Meksika peso böhranı – digər adı ilə “tekila böhranı”) buradakı təhlillərdə ayrıca böhran tipi kimi nəzərdən keçirilməmişdir.

Maliyyə institutları və bazarları bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan bir çox hallarda maliyyə böhranının iki, bəzənsə hətta üç növü də eyni anda müşahidə olunur. Məsələn, valyuta böhranı bank sektorunun balansına mənfi təsir etməklə valyuta-bank, dövlət borcunu (əsasən xarici borcu) kəskin şəkildə artırmaqla valyuta-borc böhranlarına və ya bank sektorunun balansına və dövlət borcunun

dayanıqlılığına eyni vaxtda təsir etməklə valyuta-bank-borc böhranına səbəb ola bilir. Bu tip böhranları, uyğun olaraq, əkiz və üçüz böhranlar adlandırırlar.

Maliyyə liberallaşması, inteqrasiya və böhranlar

Son bir neçə onillikdə baş verən maliyyə böhranlarının səbəbləri haqqında çox müxtəlif fikir və mülahizələr var. Onların arasında ən geniş yayılanlardan biri vaxtından əvvəl - lazımi institutlar formaşdırılmadan gerçəkləşdirilən maliyyə liberallaşdırmasıdır. Bu amil, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün keçərlidir. Sürətli maliyyə liberallaşdırması son bir neçə onilliyin ən güclü maliyyə sarsıntılarından olan Cənub-şərqi Asiya (1997-98-ci illər) böhranının ortaya çıxmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur.¹ Bundan əlavə maliyyə arxitekturasındakı zəifliklər, kapital və maliyyə axınlarında kəskin dalğalanmalar, sabit məzənnə rejiminin tətbiqi, tənzimləmə və nəzarət sahəsindəki problemlər, qlobal əmtəə və maliyyə bazarlarının konyunkturası, texnoloji inkişaf kimi amillər də müasir dövrdə maliyyə böhranlarının başlıca səbəbləri arasında göstərilir.

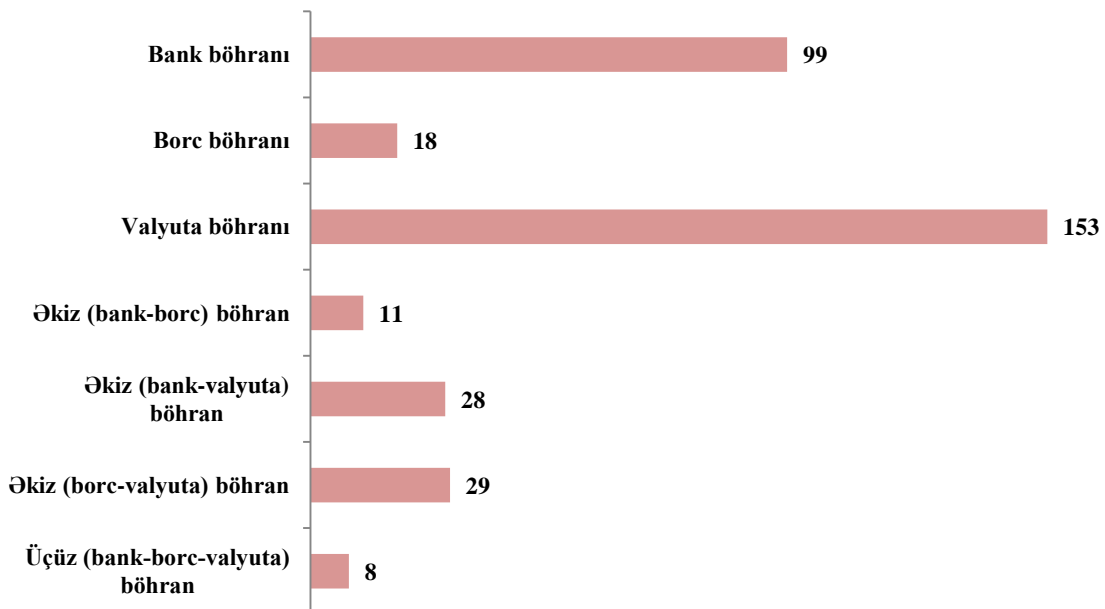
Xüsusilə, ötən əsrin 70-80-ci illərindən başlayan, 90-cı illərdə daha geniş vüsət alan qloballaşma, o cümlədən maliyyə bazarlarının (həmçinin digər bazarların) inteqrasiyası və dərinləşməsi, eyni zamanda liberallaşdırılması bir tərəfdən ölkələr üçün yeni inkişaf imkanları açmaqla bərabər, digər tərəfdən bir ölkədə və ya regionda baş verən böhranın digər ölkələrə, regionlara, bəzənsə bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına yayılmasına şərait yaratmışdır. 2007-ci ildə ABŞ-ın törəmə ipoteka qiymətli kağızları bazarında başlayan, 2008-ci ildə isə ölkənin dördüncü ən iri investisiya bankı olan “Lehman Brothers”in iflası ilə artıq dünya maliyyə böhranına çevrilən sonuncu qlobal böhran bunun ən bariz nümunəsidir.

¹ Bu barədə daha ətraflı: Joseph E. Stiglitz “Globalization and Its Discontents” W.W.Norton & Company 2002. pp.89-132.

Dünya iqtisadiyyatında – müxtəlif ölkələr, ölkə qrupları və regionlar, eləcə də qlobal səviyyədə - XX əsrin 70-ci illərindən keçən dörd dekadada 350-ə yaxın maliyyə böhranı faktı qeydə alınmışdır. Maliyyə böhranları arasında rast gəlinmə tezliyinə görə ilk yeri valyuta böhranı tutur. 1970-2011-ci illər ərzində 218 valyuta böhranı epizodu müşahidə olunmuşdur ki, bunlardan 153-ü xalis valyuta böhranı, 57-si əkiz (28-i bank-valyuta, 29-u borc-valyuta böhranı), 8-i isə üçüz böhranlardır. İkinci yerdə bank böhranları dayanır: qeyd olunan dövrdə müşahidə olunan 146 bank böhranı epizodundan 99-u xalis bank böhranı, 39-u əkiz (11-i bank-borc, 28-i bank-valyuta böhranı), 8-i üçüz böhranlar olmuşdur.

Borc böhranları maliyyə böhranının digər növləri ilə müqayisədə nisbətən daha az rast gəlinəndir. Təhlil olunan dövrdə 66 borc böhranı qeydə alınmışdır ki, onlardan 18-i xalis, 40-ı əkiz (11-i bank-borc, 29-u valyuta-borc böhranı), 8-i isə üçüz böhranlar olmuşdur.

Diagram 1. Maliyyə böhranları: bank, borc, valyuta, əkiz və üçüz böhranlar (1970-2011-ci illərdə müşahidə edilmiş 346 maliyyə böhranı epizodu)

Mənbə: Luc Laeven and Fabián Valencia “Systemic Banking Crisis Database: An Update”, International Monetary Fund WP /12/163. 2012. P.12.

Qeyd olunan dövrdə baş verən bank böhranları, xüsusilə ciddi iqtisadi nəticələrlə yadda qalmışdır. 1970-2011-ci illərdə müşahidə edilən bank böhranlarının baş verdiyi bütün ölkələrdə cəmi böhran itkiləri ÜDM-in 23%-qədər olmuşdur. Bu böhranlar daha çox inkişaf etmiş ölkələrin (İEÖ) iqtisadiyyatlarına zərər vurmuş, adıçəkilən qrup ölkələrin böhran itkiləri ÜDM-in 32%-i qədər olmuşdur. Formalaşmaqda olan bazar ölkələri (FBÖ – Emerging Market Economies – buraya Cənubi Koreya, Tayland, Malayziya, İndoneziya, Çin, Braziliya, Türkiyə, Rusiya kimi ölkələr daxil edilir) ÜDM-in 26%-i qədər itkilərlə üzləşdiyi halda, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin böhran itkiləri cəmisi ÜDM-in 1.6%-i qədər olmuşdur.

Cədvəl 1. Bank böhranlarının iqtisadi nəticələri (1970-2011-ci illər)

Ölkə qrupları	Böhran itkiləri	Borc yükünün artması	Monetar ekspansiya	Fiskal xərclər	Fiskal xərclər	Böhranın davam etmə müddəti	Banklara likvidlik dəstəyi	QİK* pik səviyyəsi
	ÜDM-in %-i				Maliyyə sistemi aktivlərinin %-i	İl	Depozit və xarici öhdəliklərin %-i	Məcmu kreditlərin %-i
Bütün ölkələr	23	12,1	1,7	6,8	12,7	2	9,6	25,0
İEÖ	32	21,4	8,3	3,8	2,1	3	5,7	4,0
Formalaşmaqda olan bazar ölkələri (FBÖ)	26	9,1	1,3	10	21,4	2	11,1	30,0
İEOÖ	1,6	10,9	1,2	10	18,3	1	12,3	37,5

Mənbə: Luc Laeven and Fabián Valencia “Systemic Banking Crisis Database: An Update”, International Monetary Fund WP /12/163. 2012. P.17.

*Qeyd: QİK – qeyri-işlək kreditləri ifadə edir.

Geridə qalan 40 ildən artıq bir müddətdə baş vermiş bank böhranlarının digər vacib iqtisadi nəticəsi iqtisadiyyatın borc yükünün artması olmuşdur.

Burada da ən çox təsirlənən İEÖ olmuşdur. Qeyd olunan dövrdə bank böhranları nəticəsində İEÖ-in borc yükü ÜDM-in 21.4%-i , İEOÖ-də 10.9%-i, FBÖ-də 9.1%-i qədər olmaqla, ümumilikdə bütün bank böhranları müşahidə olunan ölkələrdə ÜDM-in 12.1%-i qədər artmışdır.

İnkişaf səviyyəsinə görə müxtəlif ölkə qrupları bank böhranları zamanı istifadə olunan tənzimləmə alətlərinə görə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, bank sektorundakı maliyyə stressini neytrallaşdırmaq üçün İEÖ daha çox monetar genişlənmədən istifadə etdiyi halda, FBÖ və İEOÖ vəziyyəti, əsasən fiskal xərclər vasitəsilə nəzarət altına almağa çalışmışlar.

Həmçinin, qeyd olunan ölkə qrupları arasında böhran zamanı banklara likvidlik dəstəyinin həcmində də əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunmuşdur. Böhran zamanı banklara ən az likvidlik dəstəyi İEÖ-də, ən çoxu isə İEOÖ-də göstərilmişdir. Banklara göstərilən likvidlik dəstəyinin depozit və xarici öhdəliklərə nisbəti İEOÖ-də 12.3%, FBÖ-də 11.1%, İEÖ-də isə cəmi 5.7% təşkil etmişdir.

Bank iflasları

Sözsüz ki, təhlil olunan dövrdə həm əhatə dairəsinə, həm də dərinliyinə görə ən güclü maliyyə böhranı 2008-2009-cu illərdə müşahidə edilən global maliyyə böhranı olmuşdur. Maliyyə sarsıntılarının nəticəsində böhranın episentrində (ABŞ-da) 400-ə yaxın bank müflisləşmişdir. Ümumilikdə böhranın ən kəskin fazasından bugünə qədər keçən dövrdə (2009-2015-ci illərdə) ABŞ-da 488 bank müflis elan olunmuşdur. Təbii ki, sözügedən ölkədə son iki-üç ildə müflisləşmələrin sayı kəskin şəkildə azalmışdır və qeydə alınan iflas faktları daha çox bazarın normal dövrdəki iş mexanizminin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır.

Bank müflisləşmələri təkcə ABŞ-da yox, digər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən tranzitiv iqtisadiyyatlarda da müşahidə edilmişdir - böhran, ticarət, maliyyə və psixoloji kanallarla bütün dünya iqtisadiyyatına yayılmışdır. 2009-2015-ci illərdə Rusiyada 385 bankın lisenziyası ləğv olunmuşdur. Onlardan 166-sı son siyasi-iqtisadi çalxantılar dövrünə (2014-2015-ci illərə) təsadüf edir ki, bu həm sanksiyalar, həm də neft qiymətindəki kəskin azalma nəticəsində Rusiya iqtisadiyyatının, eyni zamanda bank sisteminin üzləşdiyi çətinliyin miqyasını ifadə edir.

Gürcüstanda 2008-2009-cu illərdə kommertiya banklarının sayı 22-dən 19-a düşmüş, qlobal böhranın təsiri keçdikdən sonra, 2013-cü ildə ölkədə bankların sayı 21-ə yüksəlmişdir. ABŞ dollarının bahalaşma dalğası və Rusiya iqtisadiyyatındakı böhranın təsiri ilə 2015-ci ildə Gürcüstan bank sistemi müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir. Nəticədə cari ildə Gürcüstanda 2 bankın lisenziyası ləğv edilmişdir və hazırda ölkədə 19 kommertiya bankı fəaliyyət göstərməkdədir.

Qazaxıstanda da bənzər proseslər müşahidə olunmaqdadır. Gürcüstandan fərqli olaraq, Qazaxıstan həm də neftlə zəngin ölkə olduğundan onun iqtisadiyyatı regional böhranın digər amilləri (xüsusilə, Rusiya böhranı) ilə yanaşı, həm də neft qiyməti şokundan da təsirlənmişdir. Cari ildə Qazaxıstanda 1 bankın lisenziyası ləğv edilmiş və kommertiya banklarının sayı 38-dən 37-ə düşmüşdür. Eyni zamanda, digər banklar ciddi likvidlik və kredit riskləri ilə üzləşmişlər.

Azərbaycana gəlincə, burada istər 2008-2009-cu illər qlobal maliyyə böhranı, istərsə də 2014-cü ilin sonuncu rübündən başlayan, hazırda da davam edən proseslər (neft qiymətindəki kəskin azalma, valyuta bazarında turbulens, əsas qeyri-neft ixrac partnyoru, həmçinin ölkəyə pul transfertlərinin başlıca mənbəyi olan Rusiya iqtisadiyyatındakı maliyyə-iqtisadi böhran) bank sistemində müəyyən çətinliklər yaratsa da, ciddi sarsıntılara səbəb olmamışdır.

Qlobal böhranın baş verdiyi və təsirlərinin azalaraq davam etdiyi 2008-2012-ci illərdə ölkədə bankların sayı 46-dan 43-ə düşmüş, 2014-cü ilin ikinci rübündə 44, sonuncu rübündə isə 45-ə yüksəlmişdir. Qeyd olunan dövrdə fəaliyyətinə xitam verilən banklar çox kiçik bazar payına malik olmuş və onların likvidasiyaları, əsasən müflisləşmə deyil, qanunvericilik və normativ tələblərin pozulması ilə bağlı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, bankların fəaliyyətinə xitam verilməsində bir neçə vacib məqamı bir-birindən ayırmaqda fayda var. Birincisi, müflisləşdiyi üçün lisenziyası ləğv edilməklə, hüquqi-normativ tələblərə əməl etmədiyi üçün lisenziyasının geri alınmasının iqtisadiyyata təsiri tamamilə fərqlidir. İqtisadiyyat üçün qeyri-stabillik mənbəyi müflisləşmə halından qaynaqlana bilər. Müflisləşmənin özündə də iki halı bir-birindən fərqləndirmək vacibdir: sistem əhəmiyyətli (bazar payı çox böyük olan) bankın müflisləşməsi və ya orta ölçülü bankların zəncirvari, kütləvi müflisləşməsi ilə, bazar payı çox kiçik olan bankın (və ya az sayda bankların) müflisləşməsinin iqtisadi nəticələri müxtəlifdir. Birinci hal istər maliyyə, istərsə də real sektor üçün çox ciddi neqativ nəticələr doğura bilər. İkinci hal isə nə maliyyə sisteminin stabilliyi, nə də real sektorun inkişafı baxımından ciddi təhlükə yaratmır. Əksinə, zəif həlqələri (kiçik və qeyri-effektiv bankları) təbii seçmə yolu ilə sıradan çıxarmaqla, bazar, özü sistemi daha da gücləndirir. Bu prosesi iqtisadçılar Schumpeter²-in dili ilə “yaradıcı məhvətmə” adlandırırlar.

² Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) - 20-ci əsrin ilk yarısının ən məşhur iqtisadçılarından biri hesab edilir. Misir şahzadəsinin maliyyə müşavirliyindən tutmuş, Avstriyanın maliyyə naziri postuna qədər müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Ömrünün əsas hissəsi iqtisadiyyatın tədqiqi və tədrisi ilə bağlı olmuş, Harvard da daxil olmaqla, ABŞ, Avropa və Yaponiyanın bir sıra universitetlərində dərs demişdir. İqtisadi inkişaf, biznes tsiklləri nəzəriyyələrinə, həmçinin iqtisad elminin tarixi və metodologiyasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Bazarın “yaradıcı məhvetmə” özəlliği

Schumpeter özünün “Kapitalizm, sosializm və demokratiya” (1942) əsərində yazırdı: “Yeni daxili və xarici bazarların açılması, sənətkarlıq sexləri və fabriklərindən U.S.Still kimi nəhəng konsernlərə qədər təşkilati inkişaf, iqtisadi strukturu daxildən yeniləyən, köhnəni dağıdıb yenini yaradan sənaye mutasiyasını - əgər burada bioloji termin işlətmək olarsa – illüstrasiya edir. Bu yaradıcı məhvetmə (*creative destruction*) kapitalizmin əsas həqiqətidir”.

Məhz mənfəətin maksimallaşdırılması istəyindən ilham alan “yaradıcı məhvetmə” böyük şirkətlər və bankların, ümumiyyətlə, bugünkü sistemin əsas memarıdır. “Yaradıcı məhvetmə”nin iqtisadi sistemin daxilində apardığı yenilənmə prosesi – zəiflərin və qeyri-effektiv çalışan şirkətlərin sıradan çıxaraq, daha effektivləri ilə əvəz edilməsi - müxtəlif fazalardan ibarətdir ki, bunun adına iqtisadçılar iqtisadi (və ya biznes) tsikl deyirlər.

İqtisadi tsiklinin ən ağırlı mərhələsi olan böhran fazasında pis işləyən şirkətlər müflisləşir, bazara yeni texnologiyalar və daha yaxşı idarəetməyə malik yeni şirkətlər daxil olur, yaxud da bazarda artıq mövcud olan belə şirkətlər müflis olanların bazar payı hesabına fəalliyətini genişləndirir. Son nəticədə “zəif həlqələr”in çıxması və yerinə daha innovativ yeni şirkətlərin gəlməsi ilə resurslar daha effektiv bölüşdürülür və iqtisadiyyat böhran fazasından canlanmaya keçir. Bu, bazar iqtisadiyyatının öz-özünü təmizləmə, sağlamlaşdırma prosesidir. Məhz buna görə də Böyük Depressiyanın (1929-33-cü illər) ən qızgın vaxtlarında Harvard universitetindəki mühazirələrində professor Schumpeter deyirdi: “Centlmenlər, siz depressiyaya görə narahatsızsınız, amma buna dəyməz. Depressiya kapitalizm üçün faydalı, soyuq duşdur”.

...Və bu “soyuq duş” iqtisadiyyatı yeni yüksəlişə keçmək üçün oyadır.

Yeni yüksəliş dalğası?

İqtisadiyyatın uzunmüddətli dövrdə tsiklik inkişafını izah etməyə çalışan Kondratev-in³ “uzun dalğalar” yanaşmasına görə, kapitalist iqtisadiyyatlarında uzunmüddətli zaman kəsiyində yüksəliş və enmələr müşahidə olunur ki, yüksəlmə dövründə rifah artımı, geniş dövrdə isə böhranlar baş verir. Bir “uzun dalğa” (buna “Kondratev dalğası” da deyirlər) təqribən 50-60 illik dövrü əhatə edir.

Kondratev-ə görə “uzun dalğalar” yeni problemlərin həllinə olan çağırışlardan qaynaqlanır və həll yolları yenilikçi şirkətlər tərəfindən təklif edilir ki, həmin şirkətlər də iqtisadiyyatı növbəti yüksəliş mərhələsinə çıxarır. “Uzun dalğa”nın geniş mərhələsində, tətbiqi növbəti yüksəliş mərhələsində gerçəkləşdiriləcək çoxlu sayda texnoloji yeniliklər və kəşflər gerçəkləşir. Texnoloji inqilab yaradan yeniliklər yeni lider industriyalar və sektorlar yaradır. Nəticədə hər “Kondratev dalğası” dünya iqtisadiyyatının struktur transformasiyası ilə müşayiət olunur.

Həmçinin, Kondratev-ə görə dalğaların başlanğıc mərhələsində və ya dalğalararası keçid dövrlərində geniş miqyaslı müharibələr və böyük inqilablar baş verir. Eyni zamanda, uzun dalğanın başlanğıcında qızıl istehsalı artır və dünya əmtəə bazarları yeni və kolonial ölkələrin assimulyasiyası hesabına genişləndirilir.

Sadalanın əlamətlərin hazırki dövrün xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə üst-üstə düşdüyü fikri ilə razılaşmamaq çətinidir. Bəzi uyğunluqları tutuşdurmağa çalışaq:

³ Nikolay Dmitriyevich Kondratev (1892-1938) – 20-ci əsrin ilk yarısının ən məşhur rus iqtisadçılarından biri hesab edilir. Amerika Sosial Elmlər Akademiyasının, Amerika və London statistiklər cəmiyyətlərinin, Amerika İqtisadiyyat Assosiasiyasının, Amerika Kənd Təsərrüfatı məsələləri Assosiasiyasının üzvü, Moskva Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının professoru, Maliyyə məsələləri üzrə Xalq Komitəsi yanında Konyunktur İnstitutunun direktoru olmuşdur. Böyük konyunktur tsiklləri nəzəriyyəsinin müəllifidir. Stalin repressiyasının qurbanı olmuş, 1938-ci ildə güllələnmişdir.

- *“Bir uzun dalğa 50-60 illik dövrü əhatə edir”* - ikinci dünya müharibəsinin bitməsi ilə başlayan yeni yüksəliş mərhələsi ilə sonuncu qlobal maliyyə böhranı arasındakı təqribən 60 illik dövr var ki, bu, bütöv “uzun dalğa” kimi qiymətləndirilə bilər;
- *“Kondratev dalğası dünya iqtisadiyyatının struktur transformasiyası ilə müşayiət olunur”* – ötən əsrin 40-cı illərinin sonlarında başlayan “uzun dalğa”-nı dünya iqtisadiyyatında yeni maliyyə arxitekturasının (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və bu qəbil digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının) yaradılması, ticarət məhdudiyyətlərinin tədricən aradan qaldırılması (Dünya Ticarət Təşkilatının yaradılması), beynəlxalq inteqrasiya və qloballaşma meyillərinin güclənməsi, həmçinin, sürətli sənayeləşmə və xidmət sahələrinin genişlənməsi nəticəsində kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatdakı payının azalması kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə etmək olar;
- *“Uzun dalğanın geniş mərhələsində, tətbiqi növbəti yüksəliş mərhələsində gerçəkləşdiriləcək çoxlu sayda texnoloji yeniliklər və kəşflər baş verir”* - Xüsusilə, 90-cı illərdə başlayan və hazırda davam edən texnoloji inqilab - informasiya texnologiyalarının yüksək sürətli inkişafı növbəti yüksəliş mərhələsi üçün güclü istinad nöqtəsi ola bilər;
- *“... geniş dövründə böhranlar baş verir”* - ikinci Dünya Müharibəsinin bitməsi ilə başlayan yeni yüksəliş mərhələsi 70-ci illərdən geniş mərhələsi ilə əvəz olunmuş, ardınca 80-90-cı illərdə çoxlu sayda regional və lokal maliyyə-iqtisadi böhranlar baş vermiş, eyni zamanda Sovet İmperiyasının süqutu nəticəsində tranzitiv iqtisadiyyatlardakı tənəzzül də buna əlavə olunmuşdur. 2008-ci ildə baş verən qlobal maliyyə böhranı isə geniş mərhələsinin son dövrü kimi qiymətləndirilə bilər;
- *“... uzun dalğanın başlanğıcında qızıl istehsalı artır”* – Kondratev-in “tsikllər nəzəriyyəsi” qələmə alınan zaman (1922-34-cü illər) pul dövriyyəsi qızıl standartına söykənirdi və qızıl əsas dünya pulu hesab olunurdu. Bu gün isə

həmin rolu ABŞ dolları oynayır. Qlobal maliyyə böhranının başladığı dövrdən keçən zaman ərzində (2007-2014-cü illərdə) dövriyyədə olan ABŞ dollarının həcmi 64% artmışdır. Yəni Federal Ehtiyat Sisteminin çap maşınları dollar “istehsalı”nı əhəmiyyətli şəkildə artırmışlar;

- *“Uzun dalğaların başlanğıc mərhələsində və ya dalğalararası keçid dövrlərində geniş miqyaslı müharibələr və böyük inqilablar baş verir”* – ötən onilliyin əvvəlində başlayan və pərakəndə şəkildə bu gün də davam edən Əfqanıstan və İraq müharibələri, 2010-cu ildə ərəb ölkələrində baş verən və sonralar “Ərəb baharı” adlandırılan kütləvi inqilablar, hazırda Suriya və Ukraynada davam edən NATO-Rusiya qarşıdurmaları məşhur iqtisadçının yeni uzun dalğanın başlanğıcı ilə bağlı gəldiyi empirik nəticələrlə üst-üstə düşür.

Bütün bu bənzərliklər hazırki dövrün yeni uzun dalğanın ilkin mərhələsi – yüksəliş dövrünün başlanğıcı ola biləcəyini düşünməyə əsas verir. Yəni, son bir neçə ildəki qlobal, regional və lokal xarakterli maliyyə-iqtisadi böhranlar heç də mövcud sistemin çökməsi deyil, əksinə özü-özünü yeniləməsi və yeni yüksəliş dalğası üçün starta hazırlaşması kimi qiymətləndirilə bilər. Yüksəlişin nə dərəcədə uğurlu alınması isə bazarın “yaradıcı məhvetmə” fəaliyyətinin nə qədər az kənar müdaxilə ilə gerçəkləşməsindən asılı olacaq.